Държавен архив - Смолян
Известия „Среднородопско краезнание"
Том първи. 1997

ЗМИЯТА КАТО ДРЕВЕН КУЛТ В МИТОЛОГИЯТА НА ТРАКИТЕ И ОСТАТЪЦИ В РОДОПИТЕ

Ангел Сарандалиев - гр. Смолян

Един от най-древните култове, засвидетелствувани в религиите на народите от Европа, Азия, Африка, Америка и Австралия, е култът към Змията. Основните аспекти, в които тя се почита, са: плодородието на земята, женската производителна сила, водата, дъждът от една страна, домашното огнище, огънят - особено небесният, а така също и мъжкото оплождащо начало, от друга страна.

В древните космогонически митове на Европа и Америка Змията осъществява разделянето и съединяването на небето и земята. Дори в древния Египет изображението на Змията е прикрепено към короната на фараона като знак на неговата царственост на небето и земята.

Култовото значение на Змията като символ на плодородието е една от най-големите черти на ранните митологически символики на древните земеделски култури в Югоизточна Европа през 6-4 хилядолетие пр.н.е., в който ареал е и нашата страна. Култовите съдове, керамика и украшения с изображението на змията, а често и две змии, са характерни за културата в Мала Азия (Хаджилар - в областта на Анкара и Тел Рамад - в Сирия от 6-5 хил. пр.н.е.), а така също и в къснобронзовата култура на Микена и Крит, чийто най-ярък представител е статуетката на жена-жрица, държаща змии и в двете си ръце.

Доказателства за разпространението на култа на змията през посочения период в Родопите, намираме в археологическите материали от село Старцево, местността Потреба край гр. Девин и местността Амбарищата край село Мугла. От местността Белото камене край с. Старцево произхожда малка глинена култова чашка. Нейните стени са украсени с две змии, разположени една срещу друга, като тяхното изобразяване е по системата на врязване в самата глина и изпичане след това. В местността Потреба край гр. Девин през 1927 година се открива култова подставка. Изображенията върху стените дават основание на Горанка Тончева да приеме, че се касае за паме-

тник, свързан с култа към Бога-Слънце, покровител на плодородието. Именно върху този паметник на една от стените имаме графично изображение на змиите, свързани с плодородието. Третият паметник е от землището на село Мугла - по всяка вероятност това е жертвен камък от тракийско светилище, като върху предната лицева страна най-отгоре има врязана една права линия, а под нея и до размера на нейната дължина има врязани шест соларни кръга, вероятно изобразяващи Бога-Слънце. Под тях пак в същото разстояние е изобразена змиевидна линия, т.е. графично изражение на змията. Като имаме пред-вид и другите атрибути от горната страна, имаме основание да предположим и свържем този култов паметник, както и останалите такива, ясно да определим, че той е от тракийско светилище и е посветен на Бога-Слънце. От по-късно време е четвъртият археологически паметник - оброчна плочка от Смолянско. Върху стените на тази плочка има изображения, свързани с култа на Дионис. Изображението на змиите върху плочката изследователите свързват с култа на Дионис в неговия хтоничен аспект.

Култът змия заема в по-късния български народен мироглед изключително важно място. Основните аспекти, в които тя се почита, са над 25. Схващанията на населението от Средните Родопи за змията и нейните функции са противоречиви. Изследванията на Стою Н. Шишков, публикувани в списание „ Родопски напредък" (кн. 7 от 1912 г.), сочат следните по-важни моменти от култа:

1. Това е чувство на страх от смъртоносната отрова - символ на злото, на неблагополучието и смърт.

2. Почита се като стопанин на извори, чешми, дървета, къщи и землища. Тогава тя се тачи и не се убива.

3. Запазена е легенда, която е свързана със слънчевия култ, т.е. като негов антипод-символ на хтоничните сили.

4. Почита се целебната здравеносна същност на змията, свързана с вярредица магически заклинания. Според мен това е отглас на тракийските вярвания.

5. В народната медицина са разпространени, но и най-дълго са битували всред родопското население различни указания за лекарства и лекуване, а именно:

- Змия, уловена на Гергьовден, се счита за целебие. Откъсната една педя откъм главата и една педя откъм опашката и изгорена на огън, от пепелта с вода, която пият за изцеряване на недъгави, рахитични, епилептични и въобще нездрави деца.

- Със смъкната напролет кожа от змия се опасват малки деца за предпазване от болест. Същата се увива и носи в дрехите и от възрастни.

- Малките рогчета на някои змии се казват „ пан зехир". Водата, в която са престояли рогчетата, се изпива от ухапания, за да се изцери.

Освен гореизброените факти от народната медицина всред родопското население една от лечебните практики е вярването, че змията, ухапала човек или животно, не се убива, а трябва да се бае. Магическата практика се основава на вярването, че чрез думите се извиква духът на змията, за да си изтегва

ли отровата обратно, защото само тогава тя ще продължи да живее и няма да умре. Иначе, без тази намеса на човека, змията ще умре. Ако не се бае и се убие змията, ухапаният ще умре. Върху баяча лежи забрана да убива змията и да съобщава баятелната магическа формула на други лица. За последното възбраната не важи за лица, изявили желание да бъдат посветени и изучат това изкуство.

По-горе изяснихме, че отровата на змията се нарича „ пан зехир" . Какви исторически връзки има това понятие и какво е неговото значение в Родопите? Исторически и митологично Пан е аркадски бог, син на Уран и на Гея. Първоначално е бил божество на пасищата, но с помощта на народната етимология се превръща в Бог на Вселената. Пан бил преди всичко планинско божество. На него били посветени планинските пещери, самият той живял в пещера, където растяла елата - неговото свещено дърво. В Аркадия, където богът бил най-напред почитан, смятали, че като всички горски божества притежава пророческа дарба. Затова в тази област е имало олтар с оракул. В този олтар служила жрицата Ерато. След битката при Маратон и победата над персите през 490 г. пр.н.е. му е издигнат олтар. В по-късно време Пан, като планинско божество, влязъл в свитата на Дионис при траките. Очевидно Пан, като планинско божество и свързано с животновъдството, е било почитано и в Родопите. Успоредно с Пан и култът към змията, чрез самата ѝ отрова, е имала божествен и вселенен характер.

Преди да интерпретирам магическата баятелна формула, искам да съобщя, че според мен тя предхожда християнската и мохамеданската религия и всъщност е далечен отглас от вярванията на далечните траки.

В Родопите този старинен култ като по чудо се е запазил и той още битува, но може да се счита, че е на изчезване.

Този старинен култ и въпросът за приемствеността му в културните традиции налага да се види дали той е превнесен и евентуално от къде. Професор Иваничка Георгиева добре е разработила този старинен култ, публикуван в „ Родопски сборник" (т. III, 1972 г.). За Югоизточна, Югозападна и Южна Тракия през втората половина на III и началото на II хилядолетие древнотракийските племена са мост със средиземноморския свят и са били в интензивни връзки и постоянен контакт с населението на Западен Анадол и Микенска Гърция. През бронзовата епоха се засилват връзките на траките със Западна Мала Азия и преди всичко с Троада, което говори за определено културно единство. Сведенията в „ Илиада" говорят за съюза на траки с троянци срещу ахейци, а това доказва и племенни раздвижвания през XIII и XII в. пр.н.е., в което взели участие траки, мизи и арменофриги. Изказва се предположението, че троянците са били най-старите тракийски преселници в Северозападна Мала Азия, а това свидетелствува за един автохтонен субстрат. На Балканите в началото на бронзовата епоха до към XIII в. пр.н.е. се оформили три племенни общности - дакомизи, траки и фриги. В Родопите и Югоизточна Тракия завареното население е по-многобройно и неговата култура се развивала по-бързо. Вероятно общностите са били близки с предгръцкото население на Гърция и по-стар етнически елемент на Балканския

полуостров. Може би има очебийно сходство в бита и етническия облик на малоазийските и европейските траки, което се проявява и в религията, която може би е била единна за населението на Крит, Гръцкия континент, Мала Азия, островите в Егейско море. Родопите, Странджа, междуречието на Струма и Места и Мала Азия са влизали в общността на егейския свят през III и II хилядолетие и поддържали тесен контакт и през I хилядолетие пр.н.е. Траките са запазили до късна античност своя бит, език и религиозни представи. Както тези елементи, така и демографските процеси ни дават основание да допуснем, че в посочените области е оставил следи един култ, по всяка вероятност общ за населението на Мала Азия, Тракия и Егейския басейн.

Изхождайки от развитието през хилядолетията, считам, че култът към змията не е превнесен от другаде в Родопите, а е един от атрибутите във вярванията на древните траки, населявали планината.

Във връзка с изследването, по отношение митологията за змията, в Родопите човекът-баятел, който трябва да изрече магическата баятелна формула и влезе в духовна връзка с царете на змиите, не казват, че лицето трябва да бае, а казват „ трябва да пое“ , т.е. „ да пее“ . Този човек народът нарича „ пейник“ , а самото значение на тази дума означава „ учен човек“ , който е вещ в работите и в своето предназначение. Това ни навежда на мисълта, че в древността този човек при траките е бил евентуално и духовният им жрец. При ухапването на човека или животното най-напред пейникът трябва да изрече общите белези на човека или животното и след това да се обърне към духовните царе на змиите. В нашия случай информаторът ни поясни, че „ пейникът“ е човек, посветен в тайните на миналото. Той ни съобщи, че духовните царе, които отговарят и ръководят змиите, се намират в областта Исфахан в древна Персия. Царете на брой са 28 и по имена се изреждат така:

1. Нажюрни
2. Мюрни
3. Деюни
4. Юслюп
5. Дюп
6. Тулюди
7. Натум Дюп
8. Зулюти
9. Вюий
10. Ютюм
11. Хенис
12. Ютюм
13. Жири
14. Рубут
15. Някликли
16. Избурези
17. Вюззи
18. Ехади
19. Ебулихи
20. Пупурубниси
21. Курубниси
22. Навежерни
23. Зюри
24. Няни
25. Дюси
26. Извюв
27. Хайдуди
28. Вювкихат

Пейникът-информатор въпреки забраната, която съществува по отношение на магическата формулаq ми заяви, че „ ако ги науча наизуст и му ги кажа, ще ми даде позволение и аз да бъда пейник и да упражнявам това велико тайнство, останало от древното минало“ .

Установено бе, че освен горната магическа формула има и други. Коста Куклев от гр. Смолян ни съобщи откъс от „ песен за змия“ , практикувана от Мария Попстоянова от Райково, починала през 1951 година. Тя гласи: Т А Н, Т О М И, С А Н, С О М И, Л Е Б И Н, Л Е Р И, Р У Ф И М А С И.

(Останалата част не се знае).

Във в. „ Ехо“ (бр. 31 от 29 юли 1983 г.) Никола Гигов в публикацията „ Орфей не е мит“ в подзаглавието „ песни, баяния, археложки старини - нешлифовани камъни“ е записал молитва при среща със змия. Тази молитва гласи: джарни, джарнали, тети, нани, тети, гани. (Молитвата стига до тук, останалата част по мое мнение споменът е избледнял и не се помни).

Като античен отглас на култа към змията може да разгледаме и множество средновековни накити - гривни от различни некрополи от Второто българско царство, в това число и в Родопите. Краищата на накитите оформят главата на змия, а техните варианти са много и разнообразни. Подобни накити продължават да се носят от родопското население и през близкото минало, като повечето от тях са изработени от мъниста. Такава гривна от село Гела, носеща се от девойка, се навива три пъти през китката и опашката се закопчава с главата. Този факт е показан от Никола Гигов в споменатия в. „ Ехо“ . В същия контекст могат да се разгледат и овчарските геги, изпъстрени релефно и оформени със змийски глави. По този ред владишкият жезъл в горния си край завършва с две змии с глави една срещу друга. Змийско оформление има и знакът на бога Асклепий, а при римляните Ескулап. Много стилизирани митологични елементи на змии и змейове има в църковните иконостаси.

Митът в древните вярвания на траките е преминал и в християнската религия и то главно във вярванията и обичаите около Света Марина, чийто празник е 30 юли. Тя се почита като господарка на змиите, като лечителка, което намира отражение в параклиси и извори обявени за аязмо, имащи целебен характер. Тя се почита и за „ огън“ , като дните се наричат горещници. Спазвали се традициите - на първия ден огънят се изгасява, на втория не се пали, а на третия се хваща „ ж и в о г ъ н“ , чрез триене на две сухи дървета. Така от информаторите Краси Шумаров от махала Ухловичек на село Могилица и Кехайов от махала Надарци можах да запиша тези древни вярвания, останали и до ден днешен.

Ако направим анализ и паралел по начина на празнуването, много от езическите божества като Артемида и Бендида продължават да се празнуват и след въвеждането на култа към Света Марина. След въвеждането на християнството само името на светицата изместило древната богиня, като нейната същност останала непроменена. В древните и съвременни вярвания тя излиза под две основни форми:

1) като същество, свързано с идеята за безсмъртието на душата и

2) с плодородието и със здравето и като същество - опасно с отровата си за човека.

В заключение можем да кажем, че този древен култ се практикува едновременно от българите християни и мохамедани. Това показва, че култът има предхристиянски и предислямски период, т.е. той е от езическо време, отглас от древните вярвания на траките. Този старинен култ към змията не е привнесен отвън, а е бил общ за населението на Тракия, Мала Азия и Егейския басейн. Тракийският бит, език, религия и култура в Родопите са били

запазени до края на късната античност.

БЕЛЕЖКИ, ИЗВОРИ И БИБЛИОГРАФИЯ

1. Мифы народов мира. Енциклопедия. Т. 1. М., 1987.
2. Родопски сборник. Т. 3. С. (БАН), 1972.
3. Тракия VI т. - 1971. Археологически изследвания.
4. ГЕОРГИЕВА, Иваничка. Българска народна митология. С., 1983.
5. Списание „ Музеи и паметници на културата" , т. XXVII, кн. 2, 1987.
6. ТАЧЕВА-ХИТОВА, М. История на изт. култове в Долна Мизия и Тракия. 1982,
7. ГИГОВ, Никола. Орфей не е мит. - в. „ Ехо" , бр. 31, 29 юли 1983 г.
8. България 1300, том 2, БИД, С., 1982.
9. ГЕОРГИЕВ, Владимир. Траките и техният език. С. (БАН), 1977.
10. ГОЧЕВА, Златозара. Завещано от траките. С., 1987.
11. ПОПОВ, Д. Тракийската богиня Бендида. С., 1981.
12. МИХАЙЛОВ, Георги. Траките. С., 1972.
13. ФОЛ, Александър. Тракия и Балканите. С., 1975.
14. ФОЛ, Александър. История на българските земи в древността (Част I). С., 1981.
15. ТАЧЕВА, Маргарита. История на българските земи в древността (Част II). С., 1987.
16. ФОЛ, Александър. Тракийският орфизъм. С., 1986.
17. БАТАКЛИЕВ, Георги. Митология - справочник. С., 1985.